

Довгопола Катерина

**Методичні рекомендації з організації уроків
рельєфного малювання в початковій школі для
дітей з глибокими порушеннями зору**

Київ 2017

Зміст

1. Вступ.
2. Читання рельєфних малюнків.
3. Малювання з натури.
4. Тематичне малювання.
5. Окремі аспекти викладання рельєфного малювання.
6. Заключне слово.
7. Література.

Вступ

На сучасному етапі в Україні відбувається активні процеси реформації та перебудови процесу освіти в усіх ланках, в тому числі й в освіті дітей з порушеннями зору. Оновлюється зміст навчальних програм, впроваджуються нові технології на основі переосмислення ролі школи у становленні особистості учня. Не виникає сумніву в тому, що кожний навчальний предмет має вносити свій вклад у цей процес, а всі вони разом повинні здійснювати комплексний вплив на розвиток особистості дитини. Стосовно дитини з тяжкими порушеннями зору, то роль кожного навчального предмета значно зростає, в зв'язку з необхідністю не лише забезпечити якісну освіту, а й допомогти дитині подолати вторинні відхилення у розвитку, використовуючи компенсаторні можливості збережених аналізаторів, підготуватися до інтеграції в соціум.

У розвитку будь-якої дитини творча діяльність, зокрема образотворча, відіграє особливу роль. Це обумовлено природою малювання, його багатим виховним та інформаційним потенціалом, доступністю для дітей, починаючи вже з раннього віку.

У “Дефектологическом словаре” (1970) дається таке визначення рельєфного малювання – “навчальний предмет у школі сліпих, який відповідає малюванню у масовій школі. Змістом рельєфного малювання як навчального предмету є навчання учнів читанню рельєфних малюнків та їх зображенню за допомогою креслярських приладів для сліпих” [3, с. 324].

У загальноосвітніх масових школах при викладанні образотворчого мистецтва акценти з навчальних завдань зміщуються на виховні, культурні та художньо-розвивальні аспекти.

Проте рельєфне малювання в школі сліпих має багато специфічних особливостей, пов'язаних з особливостями сприймання, недосконаліми

уявленнями про оточуючий світ та відтворенням об'єктів через рельєфний малюнок.

Програма з рельєфного малювання для шкіл сліпих істотно відрізняється від програм з малювання для масових шкіл та шкіл для дітей зі зниженим зором. Відрізняється змістом навчального матеріалу, обсягом знань та умінь, розподілом навчального матеріалу, зображувальними і технічними засобами, вимогами до побудови малюнка і методів навчання.

Що ж стосується шкіл для незрячих дітей, то у викладанні рельєфного малювання особливого значення набувають навчальні та корекційно-розвивальні завдання. Художньо-виховні аспекти цього предмету не втрачають свого значення і мають бути обов'язково враховані при плануванні уроків.

На уроках рельєфного малювання вирішується ряд наступних специфічних завдань:

- ~ навчити дітей працювати з натуральною та зображувальною наочністю, співставляти її;
- ~ навчити дітей цілеспрямованого аналізуючого обстеження предметів з допомогою дотику;
- ~ навчити визначати і розуміти форму, будову предмету, розмір;
- ~ сформувати сенсорні еталони;
- ~ навчити читати і правильно розуміти рельєфний малюнок, співвідносити його з натурою;
- ~ сформувати в учнів уміння і навички графічного зображення предметів;
- ~ дати практичні навички користування графічними засобами при засвоєнні загальноосвітніх предметів;

~ збагачувати сенсорний досвід, розвивати мовлення та просторове мислення;

~ сформувати, конкретизувати та вдосконалювати уявлення сліпих дітей про предмети навколишньої дійсності, усувати вербалізм, схематичність, узагальненість раніше сформованих уявлень;

~ дати елементарні поняття про мистецтво, ознайомити з окремими творами скульптури і прикладного мистецтва;

~ тощо [11].

У сучасному термінологічному словнику “Спеціальна педагогіка” (2003) рельєфне малювання об’єднане з рельєфним кресленням і має таке визначення – “використовуються у школі для сліпих, на уроках образотворчого мистецтва та загальноосвітніх предметах. Рельєфне малювання ґрунтується на можливості розвитку у сліпих дітей сприймання за допомогою дотику форми, величини предметів і зображень, формування у них уявлень і понять про елементи перспективи, які дають змогу дітям полісенсорно сприймати предмети і явища дійсності й рельєфно передавати їх у нескладних реалістичних малюнках” [15].

У сучасному трактуванні підкреслено певні відмінності його використання під час викладання інших навчальних предметів. Методологічною основою рельєфного малювання є тифлографіка – теорія побудови рельєфних малюнків і креслень [15].

Таким чином, рельєфне малювання порівняно з образотворчим мистецтвом, відіграє особливу і дуже специфічну роль у формуванні всебічно розвиненої особистості незрячого учня. Це обумовлено особливостями його навчально-пізнавальної діяльності, компенсаційним та корекційним потенціалом.

Діти з нормальним зором з перших років життя зустрічаються з різноманітними малюнками, ілюстраціями, фотографіями і навчаються впізнавати і називати зображене. Вони також вчать малювати з допомогою батьків, вихователів та самостійно. В результаті до моменту вступу до школи більшість дітей мають достатній запас уявлень та умінь з образотворчого мистецтва. Таким чином, першокласник з нормальним зором може самостійно розглядати ілюстративний матеріал та виконувати малюнок за завданням учителя. Незрячий ж першокласник (особливо враховуючи той факт, що багато з них не відвідує дошкільних навчальних закладів) має недостатні відповідні уявлення та вміння або не має зовсім. Учитель навчає учня, починаючи з найелементарнішого.

Уміння адекватно сприймати і відтворювати рельєфне зображення використовуються під час оволодіння всіма навчальними предметами (особливо актуальними ці уміння є на уроках з української мови, математики, предметах природознавчого циклу тощо), вони формуються та вдосконалюються саме на уроках з рельєфного малювання та деякою мірою з трудового навчання. Зі свого боку знання й уміння, отримані під час вивчення різних предметів (уявлення про геометричні фігури; поняття про шестикрапку; прийоми ліплення; розвинена дрібна моторика та ін.) є актуальними на уроках з рельєфного малювання та позитивно впливають на процес опанування образотворчим мистецтвом. Таким чином, рельєфне малювання органічно включається в систему навчальних предметів, а успішне опанування ним є необхідною умовою засвоєння всього масиву знань і умінь, який отримує незрячий учень у початковій школі.

Окрім того, рельєфне малювання здійснює значний вплив на розвиток різноманітних рис і якостей особистості дитини з глибокими порушеннями зору. Варто зазначити, що цей навчальний предмет сприяє розвитку у дитини тонких диференційованих рухів обох рук. Це є корекційно вагомим, оскільки для незрячих рука у компенсаторному плані є заміною ока.

Підвищення рівня культури дотикового обстеження, здійснення процесу сприймання на полісенсорній основі, аналіз власних відчуттів і на їх основі створення та коригування уявлень є водночас і завданням рельєфного малювання, і необхідною умовою пізнавального розвитку дитини. Окрім цього, важливого компенсаторно-корекційного значення набуває також етап уроку, коли після сприймання об'єкту зображення учні відтворюють власні уявлення, використовуючи набуті знання й уміння. Це дає вчителю змогу вчасно отримати зворотній зв'язок, оцінити правильність засвоєного учнями матеріалу і при потребі виправити помилки, скоригувати неточності та ліквідувати прогалини. Таким чином, діти навчаються не лише виконувати мисленнєві операції на чуттєвій основі, а й водночас абстрагуватися від неї, щоб зрозуміти двовимірність зображення, сутність схеми чи символу.

На уроках рельєфного малювання створюються умови для поліпшення просторового орієнтування. Насамперед це стосується орієнтування на площині аркуша, парти, але також і орієнтування у великому просторі. Діти опановують знання про просторове розміщення частин тіла тварин і людини, вчать читати та зображувати план приміщення чи території, розуміти та створювати макети.

Вчитель отримує змогу коригувати мовленнєвий розвиток учнів засобами рельєфного малювання, навчати правильно називати об'єкти образотворчої діяльності, формувати про них конкретні уявлення, співвідносячи слово з реальним об'єктом. Крім того, діти мають можливість вчитися правильно висловлюватись щодо об'єктів мистецтва та культури, власних виробів та процесу їх створення, розширювати свій словниковий запас, насамперед за рахунок специфічної лексики, та активно ним користуватися.

За умови правильної організації уроків рельєфного малювання відбувається особистісний розвиток незрячих дітей. Формуються інтелектуальні, моральні та вольові риси характеру; відбувається розвиток

уважності, допитливості, самостійності, акуратності, ініціативності, організованості, наполегливості тощо; активізуються рухова та психічна активність, комунікабельність, мотивація колективної діяльності. Можлива корекція емоційної сфери дитини за рахунок прийомів та засобів арттерапії.

Особливо варто підкреслити значення рельєфного малювання в естетичному розвитку учня з глибокими вадами зору. Саме тут дитина може пізнати сутність понять “прекрасне–потворне”, навчитися розуміти мистецтво. Вчитель повинний стимулювати учнів виявляти та висловлювати емоційне ставлення до естетичного у навколишньому середовищі та в людині, помічати прекрасне у повсякденній діяльності. Школярі мають змогу познайомитися з доступними їм творами образотворчого мистецтва та видатними митцями, навчитися давати естетичну оцінку дійсності, власних дій і виробів. Та, напевне, найголовніше – це можливість самовираження, самостійне створення прекрасного.

Отже, можна стверджувати, що рельєфне малювання у системі сучасної початкової освіти незрячих дітей відіграє специфічну роль та займає особливе місце. Очевидною стає вимога до проведення уроків з цього предмету на найвищому професійному рівні.

Читання рельєфних малюнків

Мета читання рельєфного малюнку – сформувати адекватне уявлення про зображений об'єкт. Впізнавання графічних зображень передбачає виділення характерних ознак та класифікацію об'єктів. Уміння виділяти ознаки формується в процесі навчання. Також під впливом актів сприймання формуються і поступово вдосконалюються уявлення та образи уяви. Оскільки для незрячих першочерговим у читанні рельєфних малюнків є дотикове сприйняття, особливого значення набуває його розвиток, організація ефективного сприймання зображень. Важливу роль у дотиковому сприйманні відіграє характер рухів пальців рук та їх раціональне використання.

Виділяється кілька видів рухів пальців рук під час читання рельєфних малюнків:

1. Пошукові рухи, спрямовані на орієнтацію в зоні робочого місця і знаходження зображення на аркуші паперу. Цим рухам властива відносно велика швидкість та неперервність. Обидві руки рухаються синхронно та симетрично, то зближуючись, то віддаляючись. Пальці рук легко ковзають по робочому місцю та полю малюнка. Тактильна інформація, яку при цьому отримує дитина, є мінімальною та уривчаста. Вона складається з даних, які в цілому характеризують робоче місце, місцезнаходження аркуша паперу та зображення на ньому. Закінчуються ці рухи встановленням контакту рук із малюнком.

2. Рухи простеження сканують зображення, виділяючи форму, розмір, пропорції, тобто вихідні дані, на основі яких формується відповідне уявлення, відбувається впізнавання.

Пошукові рухи зазвичай здійснюються успішно, що пояснюється наявним досвідом користування підручниками та навчальними посібниками. Ефективність та раціональність рухів простеження залежить від знання

правил читання малюнків та рівня уявлень про навколишній світ та зображений об'єкт. Значні відмінності у рухах спостерігаються під час сприймання зображень різного рівня складності. Найпростіші геометричні фігури (трикутник, квадрат, коло тощо) діти впізнають доволі швидко, при цьому рухи пальців рук є відносно простими. Значно більше часу та зусиль витрачається на читання складних зображень. Чим складніше об'єкт, тим складніше сформулювати адекватне уявлення про нього.

Кількісна і якісна характеристики мікрорухів пальців рук під час читання рельєфних малюнків змінюється в залежності від складності об'єкту та його розміру. Фігури, розмір яких відповідає тактильній частині пальця, упізнаються за 1-3 секунди. Фігури, розмір яких більший за тактильну частину пальця, потребують більше часу та зусиль, оскільки необхідним стає складне переміщення пальців по контуру зображення.

Прийоми навчання незрячих учнів читанню рельєфних малюнків визначаються особливостями пізнавальної діяльності дітей, рівнем їх розвитку, ступенем глибини порушення зорових функцій. В процесі навчання рекомендується використовувати спеціально розроблені підручники, які містять рельєфні малюнки.

Процес навчання незрячих учнів читанню рельєфних зображень розпочинається із ознайомлення дітей з прийомами орієнтування на аркуші паперу, формування уявлень про типи ліній, їх просторового розташування. Зазвичай зображення плоских предметів співпадають за формою з самими предметами, і можуть бути отриманими шляхом обколювання. До таких предметів відносяться зошит, книга, листя рослин, плоскі гребінці тощо. Для розуміння та впізнання рельєфних зображень плоских предметів необхідним є вміння подумки співвідносити малюнок з предметом. Для розвитку цього вміння незрячі учні потребують неодноразового співставлення малюнку з зображеним об'єктом. Таке співставлення організовує тифлопедагог на

уроках рельєфного малювання, які передбачають пошук та визначення за малюнком предмета та за предметом малюнка.

До важливих методичних прийомів відноситься також пластичне моделювання та конструювання, які сприяють розвитку зацікавленості до спостереження предметів, аналізу їх форми та розташування у просторі. Пластичне моделювання передбачає обведення контуру предмета або малюнка пластиліновими «ковбасками» або гнучким дротом, виготовлення предметів за малюнком із пластичних матеріалів.

Конструювання може здійснюватися за готовими зразками, словесним описом та рельєфними малюнками. При цьому використовується папір, картон, будівельний конструктор, природний матеріал тощо.

Вчитель повинен звертати увагу на формування правильних прийомів сприймання зображень. Більшість незрячих учнів, коли поступають у школу, ще не вміють керувати процесом сприймання та самостійно аналізувати зображення. Наприклад, вони перестрибують від однієї частини малюнка до іншої, пропускаючи при цьому окремі елементи. Незрячі діти найчастіше виділяють ту форму, яка є найбільш доступною для їх сприймання; зовнішні ознаки виділяються легше і швидше, ніж змістовна сторона зображеного об'єкту. Також часто учні, розглядаючи малюнки, виділяють і називають різні елементи зображення (геометричні фігури, різні типи ліній тощо), але не співвідносять їх з відповідними елементами предмета. Слабке диференціювання сприймання призводить до того, що діти плутають малюнки, які схожі між собою, оскільки не вміють виділяти характерні та суттєві ознаки. Всі ці типові помилки долаються у процесі навчання учнів прийомам сприймання та читання рельєфних зображень.

Розпочинати читання зображень об'ємних предметів можна тільки після оволодіння дітьми процесом читання плоских предметів, оскільки для

розуміння зображень об'ємних предметів необхідний доволі високий рівень уявлень, а також розвинута просторова уява.

Для формування уявлень та оволодіння уміннями просторовими перетвореннями рекомендується підбирати зображення з різним ступенем складності аналізу та переводу плоского зображення в об'ємну форму. Умовно такі зображення можна поділити на кілька груп [13].

До першої групи відносяться зображення предметів, які за формою наближаються до геометричних тіл. Наприклад, зображення фруктів, овочів, ягід, близьких до кола або овалу. Такий підбір дозволяє учням відносно легко здійснити мисленнєве перетворення плоского зображення в об'ємну форму. Для класифікації та визначення виду об'єкта необхідно знати його характерні ознаки. Коли учні вже знайомі з натурою, вміють подумки обводити контури предметів і виділяти ознаки, тоді вони успішно впізнають їх на малюнку. Так овочі і фрукти незрячі діти диференціюють за формою, розміром та ознаками (черешками, листочками, фактурою тощо).

Для того щоб за зображенням можна було сформулювати уявлення про об'єкт, необхідно, щоб малюнок повною мірою відображав якісні та кількісні ознаки, характерні для об'єкту. Наприклад для диференціації яблука і груші домінуючою ознакою є форма предметів. Під час читання деяких зображень особливу увагу слід звертати на допоміжні елементи, які полегшують процес впізнання (листки, черешки, стебла). При цьому важливим є збереження звичного поєднання елементів (наприклад, зображення винограду цілим гроном).

До другої групи відносяться зображення, які включають поєднання різних геометричних тіл. Наприклад, транспорт та предмети побуту. Читання цих зображень базується на знанні способів малювання, конструктивних особливостей та принципів дії. Найбільш успішно учні впізнають зображення тих предметів, про які вже мають уявлення сформовані в ігровій діяльності та

повсякденної діяльності. Це транспорт, різноманітна техніка, деякі види побутової техніки.

Під час читання зображень цієї групи учні спочатку обстежують контур малюнка, що дозволяє отримати узагальнене уявлення про об'єкт, а потім виділяють елементи, які конкретизують його (колеса, крила у літака, кабіна у вантажівці тощо).

До третьої групи відносяться зображення тварин і людини. Такі зображення є дуже складними для сприймання незрячими учнями. Їх аналіз та формування адекватних уявлень потребує знання та розуміння динамічних змін у формі, розмірах та взаєморозташуванні частин тіла тварин і людини. У зв'язку з цим важливо формувати у дітей з вадами зору не тільки статичні, але і динамічні уявлення. З цією метою доцільно знайомити учнів з живими істотами та їх муляжами, акцентувати увагу на взаєморозташуванні частин тіла відповідно до положення тварини і людини у просторі, частини тіла відносно один одного. Одночасно з цим необхідно співставляти муляжі із рельєфними зображеннями.

Під час навчання незрячих дітей читанню рельєфних зображень тварин вчитель пропонує дітям дотримуватися певного алгоритму:

- первинне загальне обстеження малюнку,
- пошук та обстеження голови,
- визначення характерних деталей, які розташовані на голові,
- визначення форми та характерних особливостей тулуба,
- розміщення лап, крил, їх розмір та особливості,
- пошук та визначення особливостей хвоста.

Плазуни та риби мають власні характерні особливості тілобудови. Зазвичай незрячі учні легко впізнають їх на малюнку, але інколи плутають зображення тварин, схожих за формою (крокодил та ящірка). В таких випадках потрібно роз'яснювати розміри плазунів. Не доцільно вимагати від

учнів розрізнення та називання видів риб (достатньо дати загальне уявлення про їх різноманітність), але необхідно вчити їх знаходити та виділяти загальні характеристики тіла риби: голова, тіло, хвіст, плавники.

У процесі читання зображень птахів необхідно, щоб у школярів сформувались опорні уявлення про будову тіла птахів. Навчання читанню малюнків доцільно розпочати з зображення птаха зі стандартною будовою тіла, краще того, якого можливо безпосередньо обстежити. Для того, щоб учням було легше зрозуміти форми плаского зображення птаха бажано додатково використовувати напівоб'ємні моделі, барельєфи та горельєфи. Шляхом їх обведення можливо отримати на площині контур птаха. Бажано надати учням додатково зображення дрібних деталей частин птаха (пір'їни, дзьоба, лапи) великим планом. Після цього можна переходити до читань зображень птахів з певними характерними рисами (довга шия у лебедя, лапи з перетинками у гусака, вертикальне положення тіла пінгвіна тощо).

Після читання статичних зображень птахів потрібно переходити до читання їх зображень у динаміці. Особливу увагу доцільно приділити малюнкам птахів у польоті. Найбільш легким для читання є вид зверху. Вид птаха у польоті збоку, коли видно обидва підняті крила та хвіст, потребує від учнів більш складного аналізу малюнка. При цьому поверхові знання будови птаха зазвичай призводять до помилок.

Під час навчання незрячих дітей читанню зображень звірів доцільно прагнути до формування у них опорних уявлень на прикладі кішки або собаки. Діти повинні роздивитися тварин, виділивши їх найважливіші характерні ознаки: тулуб, лапи, вуха, хвіст. Варто використовувати наступний прийом: попросити учнів знайти, показати і співставити окремі частини тіла на моделі (опудалі) та відповідному їй малюнку.

Під час читання рельєфних малюнків звірів учитель повинен особливу увагу приділити роз'ясненню їх натуральних розмірів. Доцільно при цьому

використовувати у якості еталонів добре знайомі дітям предмети побуту, також можна порівнювати розміри звірів з розмірами тіла самих учнів або дорослої людини.

Читання зображень комах передбачає знайомство з формою та розташуванням крил, для цього на моделях і малюнках демонструють комах зі складеними і розправленими крильцями. Учні повинні вивчити характерні особливості форми та будови комах, зокрема лапок та крил. У метеликів два верхніх крила завжди більші за розміром двох нижніх, у бабки довгі вузькі крила, крильця мухи мають овальну форму тощо.

При навчанні читанню рельєфних зображень людини узагальнений образ та опорне уявлення про неї найбільш успішно формується у результаті співставлення макету, зображень і власного тіла. Зазвичай учні доволі легко впізнають людину, зображеною анфас. Значно більше труднощів викликають зображення людини в профіль, коли на малюнку видно тільки одну ногу та одну руку.

Читання зображень тварин і людини ґрунтується на розумінні елементарних законів перспективи, правил перекриття та затуляння одних елементів іншими. Ці правила доцільно пояснювати за допомогою спеціальних динамічних макетів.

Під час читання сюжетних малюнків важливої ролі набувають сприймання змісту, впізнання зображених об'єктів, вивчення композиції. Читання складних сюжетних картин потребує ознайомлення учнів з перспективою, перекриття і затулянням одного предмету іншим. Перекриття можна показати за допомогою макетів та малюнків.

Малювання з натури

Саме малювання з натури є базою метода навчання рельєфному малюванню. Воно відіграє важливе значення для всебічного розвитку незрячих школярів. Процес зображення натури сприяє формуванню адекватних уявлень про форму, розмір та фактуру предметів навколишньої дійсності, розвитку логічного та абстрактного мислення. В процесі пізнавальної та зображувальної діяльності розвиваються емоційні та естетичні якості особистості, їх творчі здібності та дрібна моторика. Малювання з натури збагачує досвід новими уявленнями, які потім використовуються під час малювання з пам'яті та уяви.

Під час малювання з натури школярі вчаться обстежувати об'єкти, уточнюють та конкретизують власні уявлення про них, встановлюють взаємозв'язок між предметом та його зображенням. Уміння читати та розуміти рельєфні малюнки полегшує процес вивчення наочного матеріалу з інших навчальних предметів. Окрім того малювання з натури виступає засобом корекції рухової сфери та просторового орієнтування, оскільки воно пов'язане з вивченням предметів, їх розташуванням у просторі, а також тренує тонку моторику рук.

Навчання незрячих дітей малюванню з натури має певні специфічні особливості. Оволодіння знаннями і навичками рельєфного малювання викликає значні труднощі у сліпих учнів, оскільки вимагає вирішення складних завдань із сприймання трьохвимірних предметів та відображення їх на площині, яка має тільки два виміри. Для того, щоб зображення було схоже на природу, необхідно передати за допомогою малюнку форму предмета, будову, пропорції, розташування у просторі. Пізнаючи матеріальний світ в основному через дотик, незряча дитина не спроможна швидко на відстані сприймати форму, розміри, положення у просторі, саме тому природу

необхідно розташовувати безпосередньо біля учня, а за розмірами вона повинна бути зручною для обстеження руками.

Сліпий учень здійснює значну мисленнєву роботу, щоб виділити ті частини натури, які потрібно намалювати на площині. Дотикове обстеження об'єкта з метою його зображення особливо складне під час малювання з натури об'ємних предметів, які складаються з кількох частин.

Графічні засоби виконання малюнків на приладі для рельєфного малювання мають певні обмеження. Через це вимоги до малюнків незрячих учнів суттєво відрізняються від загальноприйнятих норм для дітей з нормальним зором. Сліпі школярі передають контур предмета, який можна отримати шляхом обведення на площині і, за необхідності, додати розділові лінії. Так як один і той же об'єкт можна розглядати з різних сторін, то його зображення мають різні обриси.

Робота над малюванням з натури розпочинається з загального обстеження предмета. Після цього обирається положення об'єкта, яке найбільш повно характеризує його призначення у житті. Вчитель підказує, з якою сторони доцільніше змалювати натуру, визначає напрям рухів рук для огляду.

Під час малювання групи предметів, які розташовані фронтально, але на різній відстані від глядача, обирається положення огляду «від себе». У такому випадку натурні моделі малюються з урахуванням перспективи.

Від дітей, які втратили зір у ранньому віці не вимагаються під час малювання з натури передання кольору, об'єму, перспективи. Малюнок може носити схематичний характер. Якщо учень має залишковий зір, то не варто забороняти йому малювати так само, як і зрячі.

Малюнок з натури незрячого школяра повинен вірно передавати:

- форму предметів з однієї чи кількох сторін;

- основні пропорції та співвідношення величин;
- конструкцію моделі;
- взаєморозташування предметів та їх частин у просторі.

Всі предмети, які змалюють з натури сліпі діти, класифікуються на пласкі (з малою товщиною) та об'ємні. Прикладом пласких предметів простої форми є: зошит, прапор, монета, тарілка, палички для рахування тощо. Більш складними для зображення є пласкі предмети змішаної форми: листя, виделка, ножиці і т.п.

Зображення об'ємних об'єктів варто розпочинати з простих побутових предметів, одна зі сторін яких має характерні ознаки: розчіска, мобільний телефон, ложка тощо. Для полегшення виділення такої сторони учнями можна запропонувати порівняння предметів з їх пласкими шаблонами.

До наступної групи об'ємних предметів нескладної форми можна віднести фрукти, овочі, гриби, м'ячі, повітряні кульки тощо. При їх зображенні учні повинні навчитися передавати особливості їх будови. Об'ємні моделі циліндричної, конічної та призматичної форми (банку, каструлю, вазу і т.п.) учні зазвичай малюють з однієї сторони. Складнішими для зображення є малювання тварин: комах, птахів, риб, звірів, а також людей. Останню групу предметів об'ємної форми складають прості макети. Малюючи їх з натури учні вчать передавати розташування предметів у просторі.

Під час малювання з натури кожен учень повинен отримати об'єкт для обстеження та змалювання. Вчитель допомагає словесно проаналізувати натуру, зосередити увагу за задачах, які повинні вирішуватись під час малювання. Під час вивчення послідовності малювання предмету потрібно познайомити учнів з відповідними рельєфними малюнками.

Наведемо для прикладу кілька уроків малювання з натури.

Під час малювання з натури паличок для рахування потрібно покласти паличку перед учнями на дошки для малювання. Дітям пропонується покласти руки зверху та визначити її розташування відносно до країв планшетки. Учні проводять лінію біля палички, обводячи її, а потім відступивши від неї. Складнішим є завдання по малюванню паличок для рахування, які у викладені у різних поєднаннях. Для полегшення розуміння завдання потрібно навчити учнів порівнювати готові рельєфні зображення паличок та натуру; викладати палички так, як зображено на малюнку; через деякий час викласти палички спираючись на пам'ять тощо. З часом дітям пропонуються більш складні завдання: викласти з паличок та намалювати сходинки, ялинку, будиночок і т.п.

Під час малювання з натури геометричних фігур зразки потрібно обирати за розміром так, щоб вони були зручні для дотикового обстеження. Після обстеження учні кладуть модель на планшетку перед собою, визначаються розміри, положення вершин і сторін. Спочатку діти зображують геометричні фігури шляхом простого обколення, порівнюють рельєфний малюнок з натурою.

Під час малювання з натури прямокутника пропонується притримуватись певною послідовності графічного зображення. Спочатку малюють верхню горизонтальну сторону, потім ліву вертикальну і праву вертикальну сторони. Перевіряють напрям вертикальних сторін (паралельність) одночасним рухом двох пальців руки. Після цього поєднують нижні кінці бокових сторін горизонтальною лінією.

Малювання рівнобедреного трикутника зручно розпочати з основи. Після цього учні знаходять середню точку основи, від цієї точки рухають грифель вгору, визначають точку вершини і відмічають її. Після цього з'єднують вершину з кінцями основи. Під час перевірки правильності виконання зображення зручно використовувати власні пальці та сугавні

кути між розведеними пальцями. Розведені пальці також можна використати як основу під час малювання трикутника.

Відчувають складнощі незрячі діти і під час малювання кола та овалу, оскільки, зазвичай, у них відсутні навички виконання дугообразних ліній. Учням необхідно пропонувати різноманітні завдання з обколення кола на площині, малювання дуг та хвилястих ліній.

Зображення плоских предметів прямокутної форми розпочинати потрібно з аналізу форми натуральних предметів, потім визначають співвідношення ширини до довжини. Виділяють характерні ознаки об'єктів. Після цього вчитель роз'яснює порядок виконання малюнка.

Для переходу від малювання плоских моделей до об'ємних за формою школярі повинні добре розуміти зв'язок між предметом та його зображенням. Малювання предметів в ортогональній проекції (паралельна проекція предмета чи його частини на площині) з однієї сторони є найбільш доступним та зрозумілим для незрячих.

Зображення повітряної кульки, яблука, лимона і інших предметів, які за формою наближаються до кулі, діти сприймають та розуміють без особливих складнощів. Після зображення кола, учням пропонується домалювати характерні ознаки: мотузочку у кульки, черешок у яблука тощо. Окрім геометричних форм, до яких наближений об'єкт, школярів потрібно навчати звертати увагу на характер поверхні предмету та передавати його у малюнку.

Незрячі учні при малюванні часто користуються завчасно завченими штампами: гриб у звичному вертикальному положенні, чашка з ручкою збоку і т.п. Для уникнення цього дітям пропонуються завдання на малювання моделі з різних сторін, що допомагає зрозуміти, що один і той самий предмет може бути зображений по-різному.

Під час малювання об'ємних предметів з натури діти, передусім, повинні зрозуміти розташування моделі у просторі і виділити ту частину, яку

потрібно зобразити. Інакше учні роблять різноманітні помилки, зокрема суміщають в одному малюнку види збоку і зверху.

Для уникнення таких помилок особливу увагу потрібно приділити малюванню з натури двох предметів, один з яких перекриває частину другого. Під час обстеження учнями цих предметів вчитель пояснює, що якщо розглядати моделі «від себе», то частина більш віддаленого предмету перекрита іншим, тому невидима і на малюнку не зображується. Починати малювати потрібно з дальнього предмету, а на його фоні домальовувати ближній.

Незрячі діти так само, як і діти з нормальним зором, відчують бажання малювати тварин, але у них виникають труднощі з реалізацією задуму. Для того щоб подолати ці труднощі, вчителю потрібно проводити спеціальну роботу. Перед усім учнів знайомлять із схематичними зображеннями окремих комах, риб, птахів та звірів. Дуже важливо при цьому дати сліпим дітям можливість співставлення зображення з натурою: опудалами або реалістичними іграшками. Під час аналізу натури особливу увагу потрібно приділити з'ясуванню того положення, у якому буде зображена тварина та у яких напрямках малюються лапи, голова та хвіст.

Тулуб більшості тварин має форму, наближену до овалу. Для того, щоб полегшити процес малювання можна надавати дітям шаблон овалу або вчити їх використовувати власні руки як опору для зображення. У кожному конкретному випадку під час спостереження натури необхідно виявляти форму і положення усіх частин тіла. Під час зображення голови необхідно з'ясувати, скільки разів її величина вкладається у величину тулуба. Для кращого засвоєння правильного уявлення про тварину бажано, щоб перед малюванням діти зліпили її з пластиліну.

Малювання людини варто розпочати із змалювання простого схематичного зображення. Поступово моделі ускладнюються. Потрібно

вчити дітей виділяти та малювати голову, тулуб, ноги та руки. Вивчати пропорції людського тіла зручно на самому собі, проводячи при цьому порівняння з готовими рельєфними зображеннями людини.

Окремо необхідно вчити малювати обличчя людини. Учнів потрібно підвести до відкриття, що загальний обрис голови людини є овалом, розділеним на дві частини. Очі розташовані на середині його висоти. Рот зображується на нижній третині, а ніс – посередині між очима та підборіддям.

Тематичне малювання

Тематичне малювання за заданою або самостійно обраною темою має важливе навчальне та виховне значення. Під час малювання за темою відбувається розвиток творчих здібностей учнів, спостережливості, уяви, пам'яті та допитливості, а також відбувається закріплення та удосконалення наявних графічних навичок.

Під час тематичного малювання учні зображують об'єкти спираючись на власні уявлення. Саме тому важливо вести роботу з тематичного малювання паралельно з малюванням з натури. При цьому обираючи тематику для уроку потрібно враховувати наявний у дітей досвід. Робота над тематичною композицією сприяє розвитку у дітей умінню аналізувати, відзначати характерні ознаки предметів, продумувати наперед графічні дії, розуміти взаємозв'язок об'єктів. Окрім того під час тематичного малювання діти можуть виразити власні почуття і враження.

Відображення навколишньої дійсності потребує обстеження великого простору, багатьох предметів на різній відстані один від одного і передачі їх з урахуванням змін перспективи на площині. Відсутність або значне обмеження зору робить це завдання надзвичайно складним, і вирішити його можливо тільки шляхом цілеспрямованого навчання, яке сприяє розвитку у незрячих аналізуючого сприймання, просторових уявлень, творчої уяви, високого рівня графічних умінь та навичок.

На перших уроках рельєфного малювання вчитель допомагає дітям визначити сюжет та героїв малюнку та виконати «усне малювання». Для того, щоб з'ясувати, яким запасом графічних знань та уявлень володіють учні, педагог може запропонувати учням виконати малюнок на вільну тему. У більшості випадках незрячі школярі просять підказати, що саме їм малювати. Можна запропонувати кілька простих сюжетів на вибір: будинок, дерево, людину, тварину, сонце, просту сюжетну сцену тощо. Учні

намагаються у малюнку виразити свої враження і переживання. Навіть тотально незрячі діти, які не володіють навичками малювання, у хаотичних лініях дають вихід своїй фантазії. Коментуючи власні малюнки, вони говорять, що зобразили дім, людину, певну тварину або предмет.

Учні, які втратили зір нещодавно, як правило, малюють з пам'яті, спираючись на наявні у них візуальні уявлення. Композиція побудови зображення у дітей з залишковим зором та нещодавно його втративших зазвичай аналогічні до звичайних дитячих малюнків. Сюжетне зображення розміщуються знизу аркуша без збереження пропорцій між предметами. Також такі учні виявляють бажання використовувати колір під час малювання.

Сюжети для тематичного малювання в школах для дітей з глибокими вадами зору відрізняються від сюжетів, які використовуються у масових школах. Навчальна програма з рельєфного малювання містить теми, які не вимагають складних багатофігурних композицій. Проте завдання перед учнями ставляться схожі: навчитися на базі раніше отриманого чуттєвого досвіду передавати власні враження, виявляти фантазію у малюванні. При цьому необхідно прагнути до зображення правильної побудови предметів, дотримання основних закономірностей перспективи, збереження пропорцій.

Малювання натюрмортів.

Основне місце у тематичному малюванні відводиться зображенню предметів. Ця тема вивчається у кожному класі, поступово ускладнюючись. В натюрмортах зображуються об'єкти неживої природи різноманітної будови та у різних положеннях. При цьому відкриваються дуже великі можливості у виборі самих об'єктів та композицій: посуд, квіти, овочі і фрукти, предмети гардеробу, іграшки тощо.

Для того щоб намалювати натюрморт, потрібно правильно зобразити окремі предмети і передати їх взаєморозташування у просторі. Під час роботи над тематичним малюванням учні навчаються: прийомам обстеження предметів та графічним умінням його зображення; способам передачі пропорційних співвідношень між предметами у різних положеннях; прийомам зображення різнопланових предметів (які розташовані ближче та далі від малюючого); правилам затуляння та перекриття.

Для того, щоб незрячі учні могли зобразити натюрморт, необхідно попередньо проводити спеціальні заняття направлені на цілеспрямоване вивчення форми, пропорційних співвідношень предметів, їх розташування у просторі та по відношенню до глядача, взаємозв'язок між дійсністю та її зображенням на малюнках.

З метою розвитку технічних навичок рельєфного малювання рекомендується регулярно проводити з учнями тренувальні вправи з малювання різних типів ліній у різних напрямках: прямі, ламані, хвилясті, дуги, кола, кути тощо. Також необхідно вчити дітей раціонально поєднувати виконавчі та контрольні функції правої та лівої руки. Оскільки добитися виразності малюнка за умови використання доволі лаконічних засобів контурного зображення дуже складно, то у творах незрячих учнів часто важко відрізнити яблуко від помідора, огірок від моркви і т. п. Саме тому потрібно особливу увагу звертати на характерні ознаки, які допомагають відрізнити один предмет від іншого.

Для засвоєння прийомів композиції учнями корисні вправи по змальованню предметів у трикутнику, квадраті, колі тощо. Важливого значення для компонування груп та вибору тем набувають бесіди вчителя про натюрморти та читання відповідних рельєфних малюнків.

Пейзаж.

Читання та малювання пейзажів є дуже складним завданням для незрячих учнів, оскільки потребує знання перспективи, яка базується на зоровому сприйманні, правильній передачі лінії горизонту, уміння зображувати предмети у просторі тощо. З іншої сторони пейзаж виступає об'єктом, який викликає певні емоції у дітей, естетичні переживання, розуміння краси природи та пізнання навколишнього світу.

Одномоментне сприймання за допомогою дотику великого простору, відтворення цього простору на площині з певної точки зору не є доступним для незрячих. Для полегшення цього завдання варто використовувати різноманітні технічні засоби, макети, рельєфні малюнки, поєднані із словесним описом. Під час навчання малюванню пейзажів відбувається розвиток абстрактного мислення як найвищого щабля пізнавальних процесів.

Навчання елементам зображення пейзажу розпочинається ще з першого класу. Дітей вчать обстежувати та зображувати невеликі кущі та дерева, окремі гілки, листки, траву, сонце тощо. Пізніше учнів знайомлять з лінією горизонту, вчать малювати предмети на ближньому та дальньому планах. В основі методики навчання незрячих є спостереження об'єктів природи, доступних для дотикового обстеження. Особливу роль при цьому відіграють екскурсії та предметні уроки, на яких відбувається безпосереднє знайомство школярів з природними об'єктами. При цьому важливо надати учням можливість порівняти реальний об'єкт з його рельєфним зображенням. Корисним є використання різноманітних моделей та макетів.

Макети на магнітній основі та картини-аплікатори дозволять учням самостійно створювати пейзажі та глибше зрозуміти їх суть. Цьому також сприяє створення учнями макетів з пластиліну.

Сюжетне малювання та ілюстрація. Програма з рельєфного малювання передбачає зображення дітьми сюжетних сцен та ілюстрацій. Під час роботи

над ілюстраціями вчителю необхідно враховувати вікові особливості школярів, час втрати зору та їх індивідуальні особливості. Для створення сюжетного малюнку учням необхідно навчитися уявляти кінцевий результат та розуміти порядок виконання зображення.

Робота над ілюстрацією буде успішною тільки тоді, коли діти матимуть достатній запас вражень та адекватних уявлень і володітимуть технічними прийомами зображення окремих об'єктів. Для цього необхідною є підготовча робота із спостереження та вивчення об'єктів, які планується малювати під час роботи над тематичною композицією. Вчитель повинен показати кілька варіантів виконання обраного сюжету, оскільки незрячі учні часто не можуть самостійно обрати епізод для ілюстрування. Вони відчують труднощі у компонованні зображення, у визначенні головного та характерного у сюжеті. Вчителю необхідно детально пояснити можливі композиції, допомогти зробити кілька ескізів. Під час самостійної роботи педагог спостерігає за дітьми, допомагає їм, виправляє помилки. Якщо учні мають труднощі графічного виконання, то завдання з ілюстрування повинні бути не складними. Не варто вимагати багатофігурних композицій, перекриття та перспективних зображень. Достатньо намалювати один або кілька об'єктів на першому плані.

Окремі аспекти викладання рельєфного малювання.

Формування і розвиток самоконтролю на уроках рельєфного малювання.

В навчальній діяльності, як і в будь-якій іншій діяльності, самоконтроль відіграє особливу роль. Саме дія контролю характеризує учбову діяльність як керований дитиною довільний процес. Формування в учнів дій контролю – це особлива задача, хоча вона і включена до загального контексту визначення умов формування навчальної діяльності. Порушення зору, впливаючи на розвиток саморегуляції діяльності, призводить до зниження рівня самостійності, в тому числі і самоконтролю, що, відповідно, зумовлює пізнавальну пасивність сліпих дітей, вербалізм знань, особливості емоційно-вольової сфери особистості тощо.

У навчальному процесі самоконтроль відіграє не тільки функцію зворотного зв'язку, але і функцію підкріплення, чому сприяє позитивна мотивація навчальної діяльності школярів. Необхідним витоком з дій самостійного контролю повинні бути дії коригування. Варто зазначити, що формування навчальної діяльності раціональніше за все розпочинати саме з формування самостійного контролю. Формування в учнів самоконтролю за процесом є не тільки засобом засвоєння основної учбової дії, але і уваги.

Показниками сформованості у учнів дій самоконтролю є: уміння перед початком діяльності спланувати її (дискурсивно відтворити склад дій та операцій і їх послідовність, визначити суб'єктивні труднощі); уміння змінювати склад дій відповідно до зміни умов діяльності; уміння усвідомлено чергувати розгорнуті та скорочені форми контролю; уміння переходити від роботи з натуральним об'єктом до роботи з його знаково-символічним зображенням; уміння самостійно складати системи завдань з перевірки. Створити умови, достатні для формування у молодших школярів

всіх форм самоконтролю, можна шляхом спеціального навчання, яке відбувається на основі змістовного узагальнення.

Формування навичок самоконтролю на уроках рельєфного малювання повинно відбуватися з урахуванням наступних організаційно-методичних умов.

Забезпечення індивідуального підходу до кожного учня з врахуванням стану зору, наявного рівня самоконтролю та індивідуальних особливостей розвитку. Такий підхід дозволяє у рамках спільної для всіх учнів корекційно-розвивальної роботи приділити увагу кожній дитині окремо.

Також важливою умовою є мотивування та установка на самоконтроль, що підвищує увагу школярів, акцентує її на виконанні завдань та зменшує кількість помилок.

Спеціальне навчання діям самоконтролю як необхідного складового компоненту дозволяє позитивно вплинути на формування та розвиток образотворчої діяльності в цілому та підвищити якість отриманих результатів.

Навчальні завдання повинні будуватися з поступовим підвищенням складності. Засвоївши прийоми здійснення самоконтролю на простих графічних діях, учні поступово вчаться застосовувати їх і у процесі створення більш складних художніх образів.

Також необхідно використовувати опору на наявний досвід учнів та зв'язок з повсякденним життям для того, щоб реалізація дій самоконтролю не була штучно виокремлена із життєдіяльності, а навпаки – органічно вписувалась у звичні дії.

Реалізація самоконтролю образотворчої діяльності та його якість залежить від стану розвитку пізнавальних процесів та психомоторики дитини. Саме завдяки їм можливе здійснення дій контролю.

Необхідною умовою формування самоконтролю образотворчої діяльності у сліпих учнів є наявність у них необхідного запасу відповідних знань та умінь користуватися ними. При цьому потрібно враховувати, що самоконтроль формується повільніше, ніж знання. Крім того, сліпі діти потребують частого спонукання до самостійного контролю, особливо на перших етапах його формування.

Контроль та регуляція психомоторних дій відбувається за участю різних відділів нервової системи. Окрім того, на результат рухової діяльності впливають різноманітні внутрішні і зовнішні фактори, значна частина яких не підпорядкована особистості. Проте найважливішою умовою для виконання, контролю та корекції дій за рахунок зворотних зв'язків є сформоване та відображене у головному мозку моторне завдання (образ-мета). З врахуванням цього особливу увагу під час корекційно-розвивальних занять варто приділяти формуванню усвідомленої мети графічних рухів.

Безпосередньо під час процесу рельєфного малювання на уроках перед учнями необхідно ставити завдання виділити певні якості об'єкту, після чого вчитель демонструє засоби відтворення цих якостей на малюнку, які передбачають здійснення самоконтролю графічних дій. Також дітям надається зразок руху потрібної якості, досягнення якої вони повинні прагнути задля досягнення певного образотворчого ефекту.

З цією метою педагог, демонструючи школярам графічні рухи (відповідно до завдання), звертає їхню увагу на контроль рухів за тим параметром. Організовуючи кінестетичне сприймання, доцільно користуватися наступними прийомами: класти руку дитини на власну, демонструючи рухи, та брати руку учня у власну і діяти його рукою (метод «пасивних рухів»). Кожний показ зразка рухової діяльності супроводжується словесними поясненнями.

Після цього дитині надається можливість засвоїти рухи заданої якості шляхом практичних дій, у процесі яких відбувається підлаштовування графічних рухів до еталонних. Якщо учень діє неправильно, або у процесі малювання змінює спосіб дій з правильного на неправильний, то педагогу необхідно зупинити процес і знову показати та пояснити, як саме потрібно виконувати рухи.

Перед виконанням завдання доцільно обговорити з дітьми майбутній малюнок та умови успішного його виконання, використовуючи таким чином елементи планування майбутньої роботи. Після завершення виконання малюнок аналізується з акцентом уваги школярів на залежність результату від рухів руки під час зображення.

Наприклад, під час малювання з учнями на теми, дотичні до осінніх змін у природі, під час зображення листопаду доцільно формувати у учнів самоконтроль швидкості графічних рухів. Для цього незрячі учні повинні отримати завдання зображувати об'єкт у двох варіантах: листочки падають повільно та швидко. Спочатку проводиться формування (або актуалізація) установки на самоконтроль, бесіда про об'єкт зображення та пальчикова гімнастика. Після цього педагог проводить обговорення майбутнього зображення та знайомство зі зразками, і тільки тоді діти можуть розпочати безпосередньо малювати. У процесі зображення вчитель (за необхідності) нагадує про необхідність контролювати швидкість рухів. А за потреби і проводить корекцію графічних дій учнів та повторний показ еталону рухів. Після завершення малювання варто запропонувати дітям з допомогою педагога перевірити та оцінити власні малюнки.

Під час малювання фруктів можливо відпрацювати самоконтроль розмаху графічних рухів, адже для зображення цих об'єктів діти повинні передати дві градації величини: великий – маленький. Після обстеження фруктів або їх муляжів (варто обирати фрукти зі значною різницею, наприклад яблуко і вишню) проводиться обговорення та демонстрація

готового зображення. Педагог проводить актуалізацію установки на самоконтроль, надає зразки рухів, а тоді школярі можуть розпочати самостійно малювати. За потреби, додатково звертається увага дітей на необхідність стежити за власними рухами, щоб отримати запланований результат, та методом «пасивних рухів» демонструється, як потрібно малювати. Закінчується малювання обговоренням та аналізом отриманих зображень.

Навички самоконтролю за силою графічних рухів можна відпрацювати, приміром, під час малювання гілочки шипшини. Після обстеження та обговорення наочності з учнями проводиться бесіда про силу натиску на грифель та про те, як на малюнку можна передати товсту гілку та тоненькі колючки. Коли діти розпочинають малювати, педагог спостерігав за їхніми діями, нагадує про значення сили натиску. Якщо хтось зі школярів не може самостійно контролювати натиск на грифель, то використовується метод пасивних рухів, увага звертається на відчуття сили і легкості натиску рукою.

Під час малювання різноманітних орнаментів педагог повинен звертати увагу дітей на важливість уважного обстеження зразка та планування майбутньої діяльності. Для цього з учнями обговорюються майбутнє зображення. Педагог пропонує подумати і розповісти, що, як і де діти будуть малювати, за потреби задає спрямовуючі запитання та надає підказки. Також варто нагадати про необхідність порівнювати власну роботу із наявним зразком (або задумом) у процесі малювання.

Включення у навчальний процес завдань, які полягають у використанні засобів відтворення заданих якостей зображення через реалізацію самоконтролю графічних рухів; постійне спонукання до самоконтролю; заохочення та створення позитивно забарвленого емоційного фону забезпечують формування якісно вищого рівня виконання образотворчих завдань незрячими дітьми, розвиває зацікавленість у досягненні якісних результатів діяльності.

Сомографічне відтворення на уроках рельєфного малювання.

Вагомого значення для розробки технологій інтенсифікації формування уявлень засобами рельєфного малювання набуває запропонований Б.І.Коваленко та в подальшому розроблений О.О.Набоченко, прийом сомографічного відтворення. Під введеним ним терміном «сомографічне відтворення», що походить від грецького «somo» – тіло та «grafio» – в значенні «малюю», «креслю», розуміється таке відтворення, при якому учень користується власним тілом як матеріалом для відтворення. При цьому у відтворенні можуть бути використані не тільки долоня, але і вся рука, окремі частини тіла або все тіло. Це відтворення може бути індивідуальним (проводить один учень) або колективним (два та більше учнів, іноді з участю вчителя), з використанням допоміжних матеріалів (у тому числі звичайних предметів, використаних як допоміжні засоби, та спеціальних, створених відповідно запропонованому завданню). В просторових уявленнях сліпих вагому роль відіграє м'язово-рухове відчуття, а отже побудоване на цьому сомографічне відтворення відповідає характеру уявлень сліпих дітей. Тіло, особливо рука, має для сліпої людини максимальну просторову конкретність, саме тому сомографічне відтворення, яке використовує м'язово-рухове відчуття як матеріал, незважаючи на значне спрощення, є достатньо конкретним. На думку автора, швидкий темп життя, а отже потреба знайомства з великою кількістю предметів та явищ дійсності, надає сомографічному відтворенню, яке дозволяє швидко сприймати все важливе, особливого значення. Крім цього, воно здатне активізувати учня, містить елементи фізичних вправ, особливо з розвитку м'язів пальців та руки, елементи рухливої варіативної гри, наслідування рухів і звуків, розвиває просторову орієнтацію та колективізм учнів.

У підручниках з рельєфного малювання для 1-4 класів (автори О.О.Набоченко, К.С.Довгопола), широко пропонується використовувати прийоми сомопедії щодо самих різноманітних тем. Наприклад, формуючи

уявлення про дерево, дитині пропонується уявити, що вона і є це дерево: під ногами в неї розташоване коріння, її ступні – початок стовбура; ноги, тіло – стовбур, який на рівні пахв переходить у гілля-руки, а пальчики – в менші за розміром гілочки, на яких вже росте листя та плоди. Таким чином, дитина має змогу сформувати за допомогою м'язового відчуття образ дерева, зрозуміти його правильну будову. Умовно це можна назвати формуючими прийомами «сомопедії». Подальше зображення об'єкта виконується із використанням власного тіла як опори для виконання малюнка (наприклад, зображення паличок за допомогою обведення пальців з одного боку сторони, овальної форми – обведення кулачка тощо) або/та через м'язово-рухове формування образу під час виконання малюнка (чи його елементів) пальчиком дитини на власній долоні (чи іншій частині тіла), з повторним виконанням малюнка її ж пальцем вже на аркуші паперу, що дає змогу перед відтворенням малюнка грифелем сформувати адекватний образ майбутнього зображення об'єкта. Умовно це можна назвати зображувальними прийомами «сомопедії».

Під час вивчення теми «Малювання з природи гілочки з листям складної форми» дітям, окрім знайомства з натуральною наочністю (гілкою з листочком) та її рельєфним зображенням, можна запропонувати уявити гілкою свою руку, де сама рука виступає основною гілкою, а пальці або маленькими гілочками на ній, або безпосередньо листям (формуючі прийоми «сомопедії»). Таким чином в дітей формується узагальнений образ гілки з листочками, який у подальшому слугуватиме опорою для формування в дітей уявлень про кущ та дерево, розуміння їх форми і особливостей будови. Сформоване таким чином уявлення може бути закріплене зображувальними прийомами «сомопедії» – накресленням майбутнього зображення на самій долоні учнів та виконанням малюнку гілки з опорою на власну руку як умовну лінійку для проведення ліній, що сприятиме не лише формуванню узагальненого уявлення про гілку, але і покращенню виконання малюнку.

Уроки рельєфного малювання, на яких учні знайомляться з будовою птаха та прийомами його (враховує вміння малювати овальну форму, схематично зображувати кульки, знати рельєфне зображення птахів, знати характерні особливості будови їх тіла), передбачають співвідношення голови дитини з головою птаха, з визначенням відмінностей і схожості, використання додаткових елементів (паперового дзьоба) для формування правильного співставлення власної голови з головою птаха, використання кулака з виставленим великим пальцем для обведення і формування м'язово-рухового образу голови птаха з дзьобом тощо.

Розроблені О.О.Набоченко прийоми сомопедії можуть бути впроваджені у навчальний процес в спеціальних школах, оскільки позитивні результати їх застосування підтверджено експериментально [12].

Інтеграція на уроках рельєфного малювання

Сприймання мистецтва є складним творчим процесом, під час якого відбувається привласнення особистістю емоційно-образної інформації через призму власної індивідуальності. Сила впливу та якість розуміння творів мистецтва визначаються рівнем розвитку особистості учня, зокрема емоційної сфери, а також наявним досвідом художнього сприймання.

Створення продукту творчості (наприклад, малюнка) - це діяльність, яка вимагає від незрячого учня наявності активної особистісної позиції. Образотворча діяльність надає дітям з важкими порушеннями зору можливість самовизначення та самореалізації, вона є особливим способом пізнання навколишнього світу, сприяє формуванню естетичних смаків, інтересів та потреб особистості тощо.

Інтегративний підхід на уроках з рельєфного малювання передбачає включення різних видів творчої діяльності учнів та творів різних мистецтв, які утворюють цілісну структуру єдиного заняття. Структура такого уроку

будується на основі їх взаємодоповнення, взаємодії та взаємодопомоги. Урок на основі інтеграції мистецтв передбачає включення різноманітної інформації про предмети, явища природи, побут, стосунки між людьми, твори мистецтва та побудови пізнавальних процесів як творчої діяльності.

Єдина художньо-образна основа мистецтва та дитячої творчості сприяє засвоєнню та використанню знань та умінь у доступній для незрячого учня формі. Цьому сприяє процес перенесення емоційно-образної інформації на інші види творчої діяльності. Єдність також лежить в основі створення художньо-образної основи дитячого малюнка та перекладає її у виразність мови іншого виду мистецтва.

Інтеграція та взаємодія мистецтв є найбільш розповсюдженим принципом побудови уроків, які виконують завдання поліхудожнього розвитку школярів. Поліхудожній підхід у викладанні образотворчого мистецтва є однією з умов формування освітнього процесу на основі об'єднання на одному уроці творів різних видів мистецтв та художньої діяльності сліпих учнів. Поліхудожній підхід позитивно впливає на розвиток у незрячих дітей здібності до цілісного, поліфонічного сприймання та відображення предметів та явищ навколишньої дійсності та мистецтва, тобто має не тільки навчальну і розвиваючу спрямованість, але і корекційну.

Навчальні предмети художньо-естетичного циклу: образотворче мистецтво, музика, література тощо, взаємодіючи між собою можуть захоплювати у освітній простір і інші галузі – історію, народознавство, географію, історію, математику, природознавство. У результаті цього відбувається позитивний вплив на незрячих дітей, оскільки вони вчаться цілісно сприймати навколишній світ, відбувається перекриття дискретності, викликані розірваністю навчального процесу, стимуляція особистісної зацікавленості учнів, створюються умови для адаптації та розвитку особистості.

Відповідно до програми та підручників з рельєфного малювання на уроках відкриваються значні можливості для реалізації інтеграційного підходу. Розглянемо деякі приклади.

Теми з навчанням елементів креслення присутні у кожному з початкових класів, що дозволяє використати інтеграцію рельєфного малювання та математики. Відповідно до програми незрячі діти у першому класі на уроках рельєфного малювання вчать читати і малювати вертикальні і горизонтальні лінії, геометричні фігури; знайомляться з одиницею вимірювання – сантиметром; ділять відрізки на частини.

У другому класі учні читають і малюють різні типи ліній та їх перетини, тренуються у вимірюванні та зображенні відрізків заданої довжини, поділі їх на частини та зображенні геометричних фігур. У третьому класі зображують прямі, тупі, гострі кути на основі спостережень рухомих моделей. Вчать малювати геометричні фігури заданого розміру та читати і зображувати з натури об'ємні геометричні фігури. У четвертому класі учні продовжують розвивати вміння малювати лінії заданої довжини та заданого просторового розташування (прямі, похилі, вертикальні, перпендикулярні, ламані, тощо); знайомляться з паралельними лініями; зображувати трикутник з заданою основою, квадрат та прямокутник з заданими сторонами.

Опановані знання та вміння елементів креслення посилюють розуміння незрячими дітьми окремих тем з математики та підготовлюють їх до опанування геометрії.

Читання рельєфних зображень відкриває багаті можливості для реалізації інтегративного підходу. Зокрема у першому класі діти вчать читати зображення овочів і фруктів, листя дерев, гілки з листям та без, грибів, будинку, транспорту, ялинки, птахів та деяких домашніх тварин. У другому – читають рельєфні малюнки плоских предметів побуту, овочів і фруктів, кущів, птахів, тварин, одягу, а також знайомляться з сучасними

символічними зображеннями (герб України, емблема Олімпійських ігор). У третьому та четвертому класах наочність до вищеперерахованих тем ускладнюється та розширюється, а також додаються нові (віддаленість, напрям, затуляння та перекриття, поняття про перший та другий план тощо).

Малювання з натури є базою метода навчання рельєфному малюванню. Воно відіграє важливе значення для всебічного розвитку незрячих школярів. Процес зображення натури сприяє формуванню адекватних уявлень про форму, розмір та фактуру предметів навколишньої дійсності, розвитку логічного та абстрактного мислення. У першому класі незрячі діти вчать малювати з натури прості геометричні форми, що відповідає програмі з математики. Також учні будують прості композиції з геометричних фігур відповідно до рельєфного малюнка. Це дозволяє навчитися співвідносити реальні об'єкти та їх двовимірні зображення, таке уміння є необхідним в опануванні багатьма навчальними предметами. У другому класі завдання ускладнюються – учні вчать малювати різні типи ліній, відрізків, геометричні фігури та плоскі предмети чіткої геометричної форми (книга, зошит, м'яч тощо). Незрячі учні третього класу малюють з натури палички для рахування у різних положеннях, об'ємні геометричні фігури, посуд, рослини та побутові предмети простої форми (гребінець, щітка і т.п.). У четвертому класі діти вчать зображувати з натури не тільки плоскі предмети різних розмірів і в різному положенні, але і об'ємних предмети невеликого розміру, а також об'ємні предмети доступного для цілісного обстеження дитиною розміру (книжка, стілець, парта, телевізор, комп'ютер тощо).

Декоративне малювання надає багаті можливості для інтеграції малювання, українознавства та музики, оскільки незрячі діти на цих уроках вчать не просто читати та малювати різноманітні орнаменти, але і дізнаються про українські традиції вишивки, гончарства та їх відображення у народних піснях.

Малювання на теми та сюжетне малювання якнайкраще підходить для поєднання образотворчого мистецтва з літературою, музикою та українознавством: ілюстрування сюжетів народних або авторських казок, музичних творів, традицій святкувань Різдва, Великодня, правил дорожнього руху тощо.

Для прикладу розглянемо кілька уроків з різних класів. Перший клас, тема «Читання рельєфних малюнків риби. Зображення риби. Розфарбовування по контуру». Більшість 6-7 річних незрячих дітей не мають адекватних уявлень про рибу. Вони знають, що риба живе у воді і що її можна їсти. Втім мало хто з них тримав у руках рибину, а якщо і тримав, то через певні особливості (слиз, обтікаєма форма тіла) зміг дослідити її достатньо для створення цілісного образу. На відповідному уроці діти вчаться не тільки читати рельєфне зображення риби і малювати його, але і мають змогу дізнатися (не тільки вербально, а і з використанням наочності) особливості будови тіла риби, умови її життя, різноманітність риб у природі. Включення в урок віршів та загадок, бесід про власний життєвий досвід допомагає першокласникам інтегрувати набутий раніше досвід та нові знання у єдиний цілісний образ.

Третій клас, тема «Український рослинний орнамент. Знайомство з елементами рослинного орнаменту. Читання елементів, відпрацювання зображення окремих елементів рослинного орнаменту». Познайомитись з орнаментом через вивчення реальних предметів (вишивки, посуду і т.п.) незряча дитина не може через його недоступність для дотикового сприймання. Тільки обстеження спеціально підібраної наочності може вирішити дану проблему. В третьому класі учні вже знайомі з орнаментом, але продовжують поглиблювати та розширювати свої знання. Ця тема багата на можливості для поєднання власне рельєфного малювання з історією, українознавством та музикою. Діти не тільки читають та малюють візерунки з гілочок, листочків та квіток, але і можуть дізнатися про традиції їх

використання та символізм, який вкладали у орнамент українці. Наприклад, розглядаючи візерунок з листків хмелю, школярі отримують загальні відомості про рослину хмелю. А також про те, що у давнину листя хмелю відносилось до молодіжної символіки, оскільки несло у собі значення розвитку, молодого буяння та любові, що відображено у традиційній вишивці та народних піснях. Прослуховування на уроці пісні про Богдана Хмельницького «Чи не той то Хміль» дозволяє поєднати отримані знання із історією про Богдана Хмельницького (чис прізвище обігрується у пісні) та його перемогу у битві з поляками. Подібний підхід сприяє створенню цілісної картини світу у незрячих дітей.

Важливою складовою інтегративного підходу на уроках, особливо у роботі із незрячими учнями, є поєднання дотикового обстеження рельєфної наочності зі спеціально підібраним звуковим супроводом. У темах пов'язаних з декоративно-прикладним мистецтвом це можуть бути народні і авторські пісні, які відображають як процес створення декоративно-ужиткових об'єктів, так і символічне значення окремих елементів вишивки, розпису тощо. На уроках, де відбувається знайомство з рослинним світом, вчитель окрім пісенної творчості, може використовувати класичну музику, яка передає настрій певної пори року або часу доби. Доцільно також включати записи шелестіння листя у лісі, колосків пшениці у полі і т.п. Під час роботи з рельєфними зображеннями тварин окрім багату вибору пісень про обстежувані об'єкти, бажано включати для прослуховування ті звуки, які видають ці тварини в природі, а також окремі партії з класичної музики, що передають відповідний характер певної тварини. На уроках, теми яких стосуються транспорту, вчитель може використати записи шумів вулиці: шум машин, скрип гальм, звуки сирен тощо.

Змістовні та цілеспрямовані інтегровані уроки вносять у звичайну структуру шкільної освіти новизну; дозволяють систематизувати знання,

створюють сприятливі умови для реалізації особистісно орієнтованого, розвивального навчання молодших школярів.

Заключне слово.

Сприймання мистецтва є складним творчим процесом, під час якого відбувається привласнення особистістю емоційно-образної інформації через призму власної індивідуальності. Сила впливу та якість розуміння творів мистецтва визначаються рівнем розвитку особистості учня, зокрема емоційної сфери, а також наявним досвідом художнього сприймання.

Створення продукту творчості (наприклад, малюнка) - це діяльність, яка вимагає від незрячого учня наявності активної особистісної позиції. Образотворча діяльність надає дітям з важкими порушеннями зору можливість самовизначення та самореалізації, вона є особливим способом пізнання навколишнього світу, сприяє формуванню естетичних смаків, інтересів та потреб особистості.

Процес засвоєння досягнень культури відбувається у тій мірі, у якій є включеним у соціальний досвід незрячих дітей. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, нових засобів спілкування, глобалізації сучасного світу робить актуальними інноваційні підходи до створення багаторівневих за своєю структурою уроків мистецького циклу. Уроки рельєфного малювання вирішують ці завдання комплексно. Їх організація – це виклик, який вчитель може прийняти, реалізуючи власний творчий пошук та відкритість до нового.

Література.

1. Бричкуте С.Ю. Понимание двухмерных изображений слепыми дошкольниками / С. Ю. Бричкуте, С. М. Хорош // Дефектология. — 1991. — № 1. — С. 70-75.
2. Довгопола К. С. Особливості формування самоконтролю у сліпих молодших школярів: дис. ... псих. наук : 19.00.08 / Катерина Станіславівна Довгопола. — К., 2011. — 249 с.
3. Дефектологический словарь. 2-е изд., дополненное. — Москва: “Педагогика”, 1970. — 504 с.
4. Егорова О. И. Эстетическое воспитание учащихся на уроках тифлографики в школе для слепых детей / О. И. Егорова. — Искусство как средство духовного развития незрячих. Материалы научно-практического семинара [под ред. А.С. Майданова]. — М. — 2004. — С. 62-67.
5. Ермаков В. П. Обучение слепых специальной графике / В. П. Ермаков, О. И. Егорова. — М. : Просвещение, 1978. — 119 с.
6. Журов В. В. Розвиток активного дотикового сприймання у дітей з глибокими порушеннями зору : навч. посіб. / В. В. Журов. — Чернігів : Вид-во “Чернігівські обереги”, 2004. — 56 с.
7. Земцова М. И. Содержание обучения рельефному рисованию в школе для слепых детей / М. И. Земцова. — М. : Учпедгиз, 1957. — (Учебно-воспитательная работа в специальных школах. Вып. 3. (80))
8. Коваленко Б. И. Тифлопедагогика / Коваленко Б. И., Коваленко Н. Б., Куличева Н. И. — М. : Педагогика. — Вып. 2. — 1975. — 200 с.
9. Кулагин Ю. А. Восприятие средств наглядности учащимися школ слепых / Ю. А. Кулагин. — М. : Педагогика, 1969. — 194 с.
10. Моргулис И. С. Сенсорное воспитание учащихся начальных классов школ слепых в условиях трудового обучения: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук / И. С. Моргулис. — М. — 1965 - 24 с.

- 11.Набоченко О.О. «Рельєфне малювання» (для сліпих дітей). Навчальна програма для підготовчого, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх закладів для дітей сліпих і зі зниженим зором. код доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/pochatkova-shkola.html>
- 12.Набоченко О.О. Формування уявлень про живу природу у сліпих молодших школярів засобами рельєфного малювання. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. 13.00.03 – корекційна педагогіка. Київ – 2012.
- 13.Семевский Н. А. Обучение рисованию в школе слепых / Н. А. Семевский. — М. : УЧПЕДГИЗ, 1960. — 214 с.
- 14.Синьова Є. П. Тифлопсихологія / Є. П. Синьова. — К. : ВО УФЦ-БФ Візаві, 2002. — 296 с.
- 15.Спеціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник/ За редакцією академіка В.І.Бондаря. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с. - с. 328.